

שמואל ורסס עסק במאמרו "בלבב ימים" לש"י עגנון — המקורות לסיפור ושיטות עיצובם¹ במלאכת איסוף וניתוח מאלפת, ואין בדברינו הבאים אלא משום השלמה בלבד. חוקרי עגנון כבר עמדו על מרכזיותה של דמות חנניה בסיפור². דמות זאת מורכבת ביותר, ובין מרכיביה ניתן למנות את היהודי הנצחי של כל הדורות; את היהודי התמים שנפשו עורגת וכמהה לציון; אך בעיקר את דמותו האגדית של הבעש"ט. בהתאם לשיטת ההסוואה והטישטוש הנהוגה בידי עגנון בסיפורים שונים מוזכרים ב"בלבב ימים" ר' נחמן מהורודנקא ור' מנדל מפרימישלאן כמי שעלו ארצה³, ואילו עלייתו (הכושלת) של הבעש"ט לא הוזכרה אף ברמז⁴.

תולדות חייו של חנניה עד שנצטרף אל הנלכבים הם מסכת של נדודים ואתכסיא, בדומה לתקופת חייו הראשונה של הבעש"ט. חנניה, בדומה לבעש"ט, פגש באותם ימים בקבוצת גזלנים. יחסים בלתי שגרתיים מתפתחים בין חנניה, לבין הגזלנים, ולא זו בלבד שאינם פוגעים בו, הם אף מבקשים: "התפלל עלינו שלא יתפסונו"⁵. אף הגזלנים שאותם פגש הבעש"ט בקשוהו: "...שתתפלל עבורינו שיצליח ה' דרכינו אשר אנחנו הולכים תמיד למסור את נפשותינו"⁶.

אחד הגזלנים עורר פליאתו של חנניה בהניחו תפילין. נתברר שאלה היו תפיליו של ארכיליסטיס יהודי שהוצא להורג בידי השלטונות. חנניה סיפר לנלכבים, כי אותו גולן גוי רצה להוליכו פעם "דרך מחילה אחת לארץ ישראל", אך חנניה סרב מתוך חשש שמא אין רצון הבורא הוא שגולן יהא שושבין לעלייתו...⁷ אף לבעש"ט הציעו הגזלנים להוליכו דרך מערות ומחילות לארץ ישראל, ואף הוא חזר לאחוריו בגין היסוסים⁸. איזכורם של התפילין ש"בלבב ימים" בא לשלב את דמותו של הארכיליסטיס⁹ היהודי לתוך הסיפור. נמסר שאותו אדם, זושא היה שמו, עיגן את אשתו והצטרף אל הגזלנים, אך בשעת מיתתו הזכיר את אשתו ובניו. אותה עגונה היתה מחזרת על פתחי צדיקים, לקבל היתר עגונה, אך ללא הועיל. ר' מאיר מפרימישלאן שאליו הגיעה העלובה, שלח אותה "למקום שהים והטונ"א [הדנובה] בוכים זה על זה ותבכי שם"¹⁰. שלא כצדיקים האחרים נתן לה ר' מאיר עצה ועזר לה בדרך זו לצאת מכבלי עגונותה. בסיפורת החסידית מצאנו אמנם סיפורים על מעגנים שהפכו לסטים¹¹, אך לא בקשר לצדיק ר' מאיר מפרימישלאן. עתה הגיע לידי כתב-יד¹² הכולל סיפור על עגונה שבאה לפני ר' מאיר בבכיות

1. ש. ורסס, סיפור ושורשו, עמ' 201 — 244.
2. עיין: הלל ברזל, שמואל יוסף עגנון, מבחר מאמרים על יצירתו, תל אביב תשמ"ב, עמ' 77 — 78.
3. עיין: אלו ואלו, עמ' תקלב.
4. ראה בספרי: הסיפורת החסידית, עמ' 280 — 292.
5. אלו ואלו, עמ' תפז.
6. שבחי הבעש"ט, מהדורת ש"א הורודצקי, עמ' מז.
7. אלו ואלו, עמ' תפז.
8. שבחי הבעש"ט, עמ' מח. והשווה: ר' יצחק אייזיק ספרין מקורנו, מגילת סתרים, ירושלים תש"ד, עמ' לד.
9. מאיר בוסאק, 'הארכיליסטים של עגנון', בתוך: הפועל הצעיר, שנה מב, תשכ"ג, כרך לד, חוב' 7, עמ' 22, מפנה לחומר ארכיוני וספרותי, ולא למקורות חסידיים.
10. אלו ואלו, עמ' תקה.
11. על מעגן שהצטרף לגזלנים בימי ר' נפתלי כ"ץ מפוזנא ונהרג בידי חברו, ראה: סיפורי יעקב ח"א, הוסיאטין תרס"ד, סי' ז. על מעגן שודד שהוצא להורג בידי השלטונות, ראה: מאורות הגדולים, בילגוריית תרע"א, סי' כט, עמ' 60.
12. כת"י מס. 6289 של ר' בנימין רסלר במחלקה לכתבי יד של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, דפים ו ע"ב — ז ע"א. וראה שם, דף קסה ע"א, את אחד המקורות לסיפור 'על המתנגדים הראשונים' (האש והעצים, מהדורת תשכ"ב, סיפורים נאים על ר' ישראל בעש"ט, עמ' צט). על כתב-יד מענין זה אני מתעתד אי"ה לעמוד במקום אחר.

אימות. הצדיק שלח את האשה לזלוטשוב לעמוד לפני בית-המזיגה, מקום שבו ממתנות עגלות. מבעל-העגלה העשרים עליה לבקש להסיעה לפרימישלן, ובהגיעם לעיר עליה לבקשו להסיעה אל בית הצדיק. כאשר הגיעה העגלה לפרימישלן טען בעל-העגלה כי הוא גוי ואין לו דבר עם הצדיק. ברם, בשעה שהעגלה עברה לפני בית הצדיק נשבר האופן, העגונה נכנסה לבית הצדיק וזה קרא לעגלון. תחילה סרב לבוא, אך בדפוק הצדיק בחלונו, ובקוראו "משה!", מיהר בעל העגלה אל הצדיק, פרץ בככי והודה, כי הוא המעגן שנשטש את אשתו והמיר דתו. על פי דרישת הצדיק נתן האיש גט לאשתו וכך הותרה העגונה מעגינותה.

אף ב"בלבב ימים" עצתו של הצדיק מפרימישלן מצילה את העגונה מכבלי העיגון, אלא שחנניה הוא הפועל בענין. קו האופי המאפיין את חנניה — פעילות למען הזולת ומעשי חסד — אשר בלט ביחסיו עם הנלכבים, שוב מזדקר כסיפור על שהותו בקושטא. בגין כך הוא אף איחר לספינה והנלכבים הפליגו בלעדיו. חנניה פגש בקושטא את הגזלן הגוי שהכירו משכבר הימים. "אמר לו חנניה לאתו גוי, לא אתה שבקשת להוליכני לארץ ישראל דרך מחילה אחת?"¹³ מתברר, כי גזלן זה מסתובב בעולם מתוך מטרה לאתר את העגונה ולהתירה מעיגונה. כבר בפיסקה קודמת של הסיפור תיאר עגנון את הגזלנים כאנשי-חסד, ומעשיו של הגוי תואמים להפליא את פעולותיו של חנניה עם הנלכבים. שניהם הלכו עתה אל בעל-בית אחד לשאול על האשה מחוטין שהתארחה בביתו. בשוב העגונה לאכסניה הכירה את התפילין של בעלה, ועל-פי עדותו של הגוי הותרה מעגינותה.

אף עלייתו הנסיית של חנניה מתקשרת היטב לדמותו של הבעש"ט. חנניה עצמו מעיד עליה באומרו: "מטפחתי פרשתי על הים וישבתי עליה עד שהגעתי לארץ ישראל"¹⁴.

שמואל ורסס¹⁵ כבר עמד על מספר מקורות חסידיים המדברים על עליית הבעש"ט שהשפיעו על תיאור עלייתו של חנניה. נראה לי, כי מן הראוי להוסיף לאלה את הסיפורים של הצדיק מקומרנו המוסר, שהבעש"ט — אחר שלמד מפי אחיה השילוני את השימוש בשמות קדושים — הניח "חתיכת בגד על הנעסטיר ועבר הנעסטיר בשם". מעשה זה נחשב לו לעוון, וכל ימיו עשה תשובה לתקן את המעשה. "וסוף תיקון זה שהיה נצרך פעם אחת לעבור הנעסטיר, מחמת סכנת מוות של ישמעאלים, והניח חגורה על הנעסטיר בלי שום שם, אלא באמונה גדולה באלוקי ישראל"¹⁶.

כתשובה לשאלה, מדוע לא זכה ר' אברהם המוהל לעלות עם הנלכבים מביא עגנון את הסיפור הבא: "אמר רבי שמואל יוסף בנו של רבי שלום מרדכי הלוי, מפני שהטריח את אברהם

13. אלו ואלו, עמ' תקלט.

14. עיין: שם, תקמ, תקמו. והשווה האש והעצים; קורות בתינו, עמ' לו: "עמד זקנו וכרך עצמו בחופה ששיגרוה אבותיו לארץ ישראל, ונעשה לו נס ועשתה עצמה כמפרש והיתה צפה והולכת עד שהגיע זקנו ליכשה".

15. ראה: סיפור ושורשו, עמ' 217 (מעשה מנסיעת הבעש"ט לקאסטאנטינאפאל' מתוך ספר קהל חסידים שהעתיק מספר עדת צדיקים); שם, עמ' 244 (סיפורי יעקב ח"ב, לבוב תרע"ג, סי' לד). וראה עוד: ז. בהרב, ששים סיפורי עם, חיפה תשכ"ד, הערות לסיפורים, עמ' 266.

16. עיין: ר' יצחק אייזיק מקומרנו, נוצר חסד, לבוב תרט"ז, מג ע"א. והשווה: מגילת סתרים, ירושלים תש"ד, עמ' לד: "והניח חתיכת בגד חגורה על הנהר ועבר עליו". וע"ע: היכל הברכה, למברג תרכ"ט, פרי דברים; ר' נתן נטע דונר, שערי אמונה, וורשא 1903, עמ' 14, 63. אף חנניה (אלו ואלו, עמ' תקס) אמר: "רכונו של עולם, אין לי להשען אלא על רחמיך הרבים".

אבינו לצאת מארץ ישראל לחוצה לארץ, לפיכך נענש שלא יכנס לארץ. שפעם אחת היה שיל"ר גיליי"ף¹⁷ בעיר ונתחבאו כל ישראל בבתיהם, אותו היום הלך רבי אברהם לימול תינוק בן אלמנה שאביו נהרג באותה גזירה. כשנכנס לא מצא אדם שיחזיק את התינוק ולא כסא לישב עליו. אמר כלום יכולני להיות סנדק ומוהל כאחד. הביט בחלון וראה זקן אחד מהלך ברחוב ושרפרף בידו. הקיש לו על החלון נכנס וישב על השרפרף ואחז התינוק על ברכיו. מל רבי אברהם את התינוק וברך אשר קידש ידיד מבטן. לאחר שסיים הברכות נתעלם הסנדק. היו הכל סבורים שאליהו מלאך הברית נגלה לו, ובאמת אברהם אבינו היה שבא לגמול חסד עם בנו ביום שהכניסוהו לבריתו¹⁸.

וזה לשון המקור החסידי, אותו קרא עגנון בדברי ר' אהרן ולדן¹⁹ (או אצל מי שהעתיק ממנו²⁰): "ושמעתי מפי רב מובהק גדול-הדור, איך שפעם אחת בא שליח מכפר הסמוך לזעלחאב להרב ר' גדליה הנזכר, שיבוא לשם למול תינוק אחד ולהכניסו לברית של אברהם אבינו, כי ר' גדליה היה מוהל ועת מלחמה היה אז, והיה מתירא כל אחד לנפשו לזוז [!] פעמיו מקיר העיר וחוצה, כי מחוץ תשכל חרב ובעיירות אימה גדולה. והרב ר' גדליה הנ"ל אמר: יהיה מה. ונסע להכפר. ובכואו לבית היולדת ראה אותה בוכה על בעלה כי איננו. כי מפחדו מפני שוד כי יבוא ברח בהחבא. וירא הרב כי לא יוכל לו להיות סנדק ומוהל, כי לא היה בכפר הזה איש ישראל, ויצא חוצה בפתח עיניים על הדרך, אולי יקרה ה' איש לפניו. וכעמדו במרירות לבו ראה מרחוק כדמות אדם הולך, וירוח לקראתו בלב שמת. וירא והנה אחד הולך וספסל קטן על שכמו אשר עליו מושב הרצענים. ויאמר לו: בא ברוך ה'. ברוך בואך בשלום. חבל נפל לך בנעימים ועל שנינו למול תינוק בכפר אשר לעיניך.

והאיש הזה לא היטה אזנו לדברי ר' גדליה. ואולם לאשר הפציר בו עד בוש נעתר למבוקשו, וילכו שניהם יחדיו. וישב האיש על ספסל הקטן ויחזק התינוק על ברכיו וימול ר' גדליה את התינוק כראוי. ולאיש הזה היה גם בקבוק יין. ויקח ר' גדליה את היין מידו ויברך ברכת "אשר קידש ידיד מבטן" בשמחה רבה וברוב תודה לה' על אשר שלח לו האיש לעזרו. ואחר הברכה פתאום נעלם ממנו האיש הזה ואיננו ויבקשהו ולא מצא אותו. ויתפלא מאוד ר' גדליה על המחזה הנוראה הזאת ולבו פחד ורחב. וכל חדרי רוחו גיל מלאו בחשבו כי ה' שלח לו אליהו מלאך הברית לפניו.

וכאשר בא הרב גדליה להמגיד הקדוש מקאזניץ, זכותו יגן עלינו, וכבואו על מפתן הבית ויאחז בכפות המנעול לפתוח הדלת הלך לקראתו המגיד בפנים שוחקות. ויאמר לו: ידעתי כי תשפוט בשכלך אשר האיש הסנדלר אשר מלת תינוק על ברכיו היה אליהו הנביא, לכן שמחת. אילו ידעת כי זה היה אברהם אבינו, עליו השלום, מה מאוד תגדל שמחתך".

17. והשווה האש והעצים. קורות כתינו, עמ' סה: "...מלבד מסים ומתן דמים לשרי המסים צריכים לרצות ברצי כסף את רבם של השיל"רים, שאם לאו באים הם לבית החיים ומשחיתים את המצבות. ואם אין ממלאים גרונם בדמי-דבש חרבים פתוחה לטבח..." על שיל"ר גיליי"ף ראה: אהרן ולדן, שם הגדולים החדש, מערכת ז, סי' יח: "היה פעם אחת רעש גדול בלבוב, שקורין שילער גילייף, שהיה דרכם לפשוט ידיהם בגזל ושוודדים ומכים כל המוצאים..."

18. אלו ואלו, עמ' תקכג.

19. ר' אהרן ולדן, שם הגדולים החדש, מערכת ג, סי' ט.

20. קהל חסידים החדש, סי' קלח, וע"ע: הסיפורת החסידית, עמ' 127, הע' 46.